

Azərbaycanda sosial inkişaf: illüziya və reallıq

İnqilab Əhmədov

İnqilab Əhmədov, iqtisad elmləri doktoru, professor. Avrasiya Bilik Mərkəzinin direktoru, Xəzər Universiteti.

20 iyun, 2020

Ənənəvi tükənən yanacaqdan bərpa olunan enerjiyə keçid artıq real zərurətdir. İqlim dəyişikliyi və dekarbonizasiya hədəfləri, zəngin karbohidrogen ehtiyatlara malik ölkələr də daxil, heç bir ölkəyə seçim imkanı saxlamır. Paris Sazişinin şərtlərinə görə, bizim əsas enerji tərəfdaşımız – Avropa İttifaqı 2030-cu ilə qədər istixana qaz tullantılarını (greenhouse gas emissions) 1990-cı illə müqayisədə ən azı 40% **azaltmalı**, 2050-ci ildə isə sıfır tullantıya (net-zero greenhouse gas emissions) nail olmalıdır. BMT-nin Davamlı İnkişaf Məqsədlərinin də əsas hədəfi məhz iqlim dəyişikliyi və təmiz enerjiyə nail olmaqdır.

Neft və qazla zəngin ölkələr ikiqat zərbə ilə üzləşir. Bir tərəfdən dekarbonizasiya hədəfləri bu iqtisadiyyatları onların ənənəvi renta gəlirlərindən məhrum edib diversifikasiyaya məcbur edir, digər tərəfdən onlar təbii resursları kasıb olan ölkələrlə müqayisədə bərpa olunan enerjiyə keçid prosesini daha ağırlı keçirir. Buna səbəb isə indiyə qədər nisbətən ucuz enerji mənbələrinə əsaslanan iqtisadiyyatı islah etməyin, adət etmiş bədxərc xərcləmələrə son qoymağın və mövcud idarəetmə sistemini yeni çağırışlara adaptasiya etməyin kifayət qədər çətin olmasıdır.

Enerji keçidi və enerji səmərəliliyinin hökumətlərin siyasi və iqtisadi gündəliyinin prioritet məsələsinə çevrilməsi müəyyən mənada artıq onların öz iradələrindən asılı deyil, qlobal proseslərin təsirləri altında üzərinə düşən öhdəlik kimi təzahür edir. Prosesin sürətlənməsində texnoloji sıçrayışlarla yanaşı həm də siyasi iradə mühüm rol oynayır və artıq beynəlxalq aləmdə enerji keçidinin daha sürətlə həyata keçirilməsi mübahisə predmeti deyil, bu sahədə qlobal tələblərin miqyası və sürəti ətrafında cərəyan edir.

Azərbaycan da bu proseslərin tərkib hissəsidir. 2016-cı ilin oktyabrında Milli Məclis Paris Sazişini ratifikasiya edərək, 2030-cu ilə 1990-cı illə müqayisədə istixana qaz tullantılarını 35% azaltmağa dair öhdəlik **götürüb**. Enerji keçidi ölkənin iqtisadiyyatı və siyasəti üçün sıradan bir məsələ deyil, yaxın gələcəkdə onun müqəddəratını həll edə biləcək qədər taleyüklü əhəmiyyət daşıyır. Bu mənada enerji keçidi sosial-iqtisadi islahatların davamlılığının və dönməzliyinin təminatçısına çevrilir.

Beynəlxalq qiymətləndirmədə Azərbaycanın mövqeyi

Artıq 10 ildir ki, Dünya İqtisadi Forumu (WEF) Səmərəli Enerji Keçidinin Təşviqi (Fostering Effective Energy Transition) indeksini açıqlayır. 2021-ci ildə açıqlanan son indeksdə Azərbaycan 115 ölkə arasında 44-cü yerdə qərarlaşıb və postsovet ölkələri arasında yalnız Gürcüstandan [geridədir](#).

Adı çəkilən indeks 2 komponenti özündə ehtiva edir. Bunlar sistem performansını və keçid hazırlığıdır. Öz növbəsində sistem performansının balları müvafiq olaraq enerji təhlükəsizliyi, ətraf mühitin davamlılığı və iqtisadi artım indikatorları əsasında hesablanır. Keçid hazırlığı isə mühitin əlverişliliyini, konkret olaraq energetika sisteminin strukturunu, insan kapitalı, innovasiya, idarəetmə və institutlar, tənzimləmə və investisiyanı qiymətləndirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın digər oxşar ölkələrlə müqayisədə nisbətən yüksək mövqedə olması daha çox sistem performansının hesabınadır. Mühitin əlverişliliyi isə birinci ilə müqayisədə nisbətən zəifdir. Son indeksin nəticələrindən alınan ilk dərs ondan ibarətdir ki, stabil enerji sistemə və iqtisadi artımı davamlı olaraq təchiz edə biləcək enerji potensialı ilə yanaşı, əsas hədəf kimi enerji keçidi mühüm əhəmiyyət daşıyır və baş verən global dəyişikliklər fonunda, əgər idarəetmə çevik və innovativ olmazsa, enerji inkişafının davamlılığı sual altında qalır.

Azərbaycanın enerji xəritəsi

2019-cu ildə Azərbaycanda mənbələr üzrə enerji istehlakı aşağıdakı kimi olmuşdur: Ümumi enerji istehlakının 65%-i təbii qazın, 33%-i neftin və yalnız 2%-i hidroenerji də daxil olmaqla bərpa olunan enerjinin (günəş, külək və s.) payına [düşür](#). Müqayisə üçün qonşu Gürcüstanda bərpa olunan enerjinin payı 9% [civarındadır](#). Düzdür, onun böyük hissəsi bioenerji və odun yanacağına payıdır. Ermənistanda isə bu rəqəm 6% [ətrafındadır](#).

Buna baxmayaraq, Azərbaycanda bərpa olunan enerji potensialı yüksək qiymətləndirilir. Belə ki, Energetika Nazirliyinin məlumatına görə, bərpa olunan enerji potensialı 26940 MVt qiymətləndirilir ki, onun 23040 MVt-ı günəş, 3000 MVt-ı külək enerjisinin payına [düşür](#). Beləliklə, mövcud istehsal qənaətbəxş olmasa da, enerji keçidinin bel sütunu olan bərpa olunan enerji potensialı çox yüksəkdir və məhz bu fakt həm siyasətçiləri, həm də tədqiqatçıları əsas hədəfdən yayındırır.

Bərpa olunan enerji potensialı vacib şərtidir, amma kifayət deyil

Bərpa olunan enerji tükənən enerji mənbələrindən (neft, qaz, kömür və s.) fərqli olaraq daimi əsasda təbiətdən istifadə edilə bilən enerji növləridir. Buraya günəş, külək, bio, hidro və s. enerji mənbələri daxildir. Qeyd edək ki, hazırda enerji portfelində bərpa olunan enerjinin daha yüksək payı olan ölkələr buna, əgər belə demək mümkünsə, məcburiyyətdən

nail olublar. Enerji mənbələri əsasən idxal üzərində təşəkkül tapmış iqtisadiyyatlar, xüsusilə, kasıb ölkələr enerji qıtlığından daha çox əziyyət çəkiblər. Dövlətin isə iqtisadi gücü zəif olduğundan bu sahəni istehlakçı üçün davamlı olaraq əlçatan etməsi problemli olub. Əksinə, neft və qazla zəngin ölkələr çox halda dövlət subsidiyaları hesabına istehlakçı üçün ucuz və davamlı enerji mənbəyi yarada bilirdi ki, bu da əslində əyri güzgü səhnəsini xatırladır.

Bu baxımdan neft və qazla (və ya kömürlə) zəngin ölkələr enerji istehsalında indiyə qədər fərqli koordinat sistemində fəaliyyət göstərirdi. Düzdür, Azərbaycanda subsidiyaların həcmi və çeşidliliyi digər oxşar ölkələrlə müqayisədə xeyli asağıdır, amma subsidiyaların ümumi həcmi hələ də kifayət qədərdir. Məsələn, əgər 2018-ci ildə neft, qaz, elektrik enerjisinə birlikdə 2.9 mlrd. dollar subsidiya ayrılışıdırsa, 2019-cu ildə bu rəqəm xeyli azalaraq, 1.9 mlrd. dollara enib.

İstənilən subsidiyanın isə son anda dövlət büdcəsinin hesabına reallaşması məhz neft və qaz rentası hesabına başa gəlir. Beləliklə, neft və qazla zəngin ölkələr üçün enerji keçidi digər ölkələrlə müqayisədə kifayət qədər fərqli xarakter daşıyır və bu baxımdan bərpa olunan enerji potensialı önəmlidir, amma uğurlu nəticə üçün kifayət etmir.

Qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanda subsidiyalaşmanın payı digər oxşar ölkələrlə müqayisədə kritik olmadığından enerji keçidində subsidiyalaşma siyasətini islah edib, daha çox bərpa olunan enerjiyə üstünlük verməni formalaşdırmaq ilk baxışdan texniki xarakter daşıyır və bir o qədər də müşkül görünür. Amma problem ondadır ki, əksər digər ölkələrdən fərqli olaraq, Azərbaycanda subsidiyanın benefisiarı həssas sosial təbəqə yox, daha çox büdcədən yardım almağa vərdiş etmiş dövlət müəssisələridir.

Bu məsələ enerji keçidində aidiyyəti dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, özəl sektorun prosesə cəlbi və bununla da rəqabət mühitinin bərpa edilməsini əsas şərt kimi səciyyələndirir. Mülkiyyətlə bağlı mövcud status-kvonu saxlamaqla özəl biznesin bərpa olunan enerji istehsalına cəlbi bazar strukturunu dəyişməyə qadir deyil və bu səbəbdən səmərəli və davamlı enerji paradigmasına keçid dövlət müəssisələrinin islahından keçir.

Enerji keçidi və yeni risklər: Rəqabətli iqtisadiyyat

Global Rəqabətliklik İndeksində Azərbaycan 2019-cu ildə 140 ölkə arasında 58-ci olub. Rəqabətliyimizin ən zəif yeri isə məhz innovativlik olub. Enerji keçidi üçün bu məqam önəmlidir. Belə ki, ənənəvi tükənən enerjidən fərqli olaraq bərpa olunan enerji renta gücünə malik deyil. Burada uğurun əsas şərti iqlimin bu və ya digər ölkəyə bəxş etdiyi günəş enerjisi və külək (hərçənd ki, bunun önəmi var) yox, rəqabətli iqtisadiyyat üzərində qurulmuş fəaliyyət və iqtisadi mühitin əlverişliliyidir. Reallıq ondan ibarətdir ki, bu sahədə formalaşan texnologiya sürətlə yenilənərək inkişaf edir və əsasən ən innovativ ölkələrdə cəmlənib. Deməli, enerji keçidində xarici investisiyanın cəlbediciliyini təmin etmək bir nömrəli məsələdir. Bu biznesdə artıq neftin renta gücü işləməyəcək. İmkanlar demək olar ki, hamı üçün eynidir və son anda daha rəqabətli iqtisadiyyat daha uğurlu enerji keçidini təmin edəcək.

İdarəetmə

Hazırda enerji keçidinin səmərəliliyi üçün ən böyük risk bu sahənin mövcud idarəetməsi ilə bağlıdır. Qanunverici baza indiyə qədər qarşıya qoyulan hədəflərə cavab vermirdi. *Elektrik enerjisi istehsalında bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə haqqında* bu yaxınlarda qüvvəyə minmiş qanun, gecikmiş də olsa, çox vacib addımdır. Amma bu yalnız ilk qanunverici aktdır. Prosesin davamlılığını və institusional çərçivəsini təmin etmək üçün qanunverici baza və ondan irəli gələn idarəetmə mexanizmi həm mükəmməl, həm də çevik olmalıdır. Energetika Nazirliyi bu sahənin mərkəzi “oyunçusu” kimi daha böyük səlahiyyətlərə malik olmalıdır.

Yuxarıdakının məntiqi davamı kimi, digər böyük risk dövlət müəssisələrinin hazırkı fəvqəstatusu ilə bağlıdır. Ənənəvi olaraq, bu sahədə ixtisaslaşan dövlət müəssisələrinin korporativ statusu səbəbindən onların enerji keçidində drayver rolunu oynamağı real görünür. Və əgər onu da nəzərə alsaq ki, mövcud şəraitdə əksər iri müəssisələrin dövlət maliyyəsi ilə sərhədi olduqca kövrəkdir, risk var ki, enerji keçidində böyük dövlət vəsaitinə ehtiyac korrupsiya mənbəyinə çevrilə bilər.

Ötən il Azərbaycan İnvestisiya Holdinqinin yaradılması və səhmləri dövlətə məxsus müəssisələrin onun idarəetməsinə verilməsi pozitiv haldır, amma risk var ki, proses ləng getdiyindən aidiyyəti iri dövlət müəssisələri onların hazırkı statusunda uğurlu enerji keçidinin maneəsinə çevrilsin. Bu baxımdan enerji keçidinin uğurlu alınması üçün ilk növbədə dövlət müəssisələrinin islahatı önəmli rol oynayır.

Tarif siyasəti

Enerji sahəsində mövcud tarif siyasəti enerji təchizatının keyfiyyətinin yaxşılaşması üçün nə istehsalçıda, nə də istehlakçıda, demək olar ki, heç bir stimül yaratmır. Bir qayda olaraq, hökumət bu sahədə qiymət tənzimləməsini müntəzəm tarif artımında görür. Və hər belə artımdan sonra qaz, işıq və digər istehsalçılar yeni tarifi onların rentabelli işləməsinə imkan yaradacağı haqda bəyanatlar verir. Vəziyyət isə dəyişməz olaraq qalır.

Problemin kökü ondadır ki, hökumətin təbii inhisarları tənzimləmək siyasəti kökündən yanlışdır. Klassik tənzimləmə nəzəriyyəsinin tövsiyə etdiyi prinsiplərin (hesabatlılıq, fokuslanma, qabaqlayıcı, ardıcılıq, adaptasiya olmaq, səmərəlilik) heç biri nəzərə alınmır. Mövcud tarif siyasəti bərpa olunan enerji sahəsinə də transfer edilərsə, nəticənin uğurlu olması böyük sual doğurur. Odur ki, dövlətin enerji sahəsində idarəetməsinin köklü dəyişikliyi onun paralel olaraq tarif siyasətinin də islahatından keçir.

İstehlakçı davranışı

Enerji keçidinin uğurlu alınması yolunda digər vacib risk istehlakçı davranışı ilə bağlıdır. Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, neft və qaz iqtisadiyyatlarının üzdə olan neqativ effektləri ilə

yanaşı, həm də dolayı təsirləri mövcuddur. Ucuz enerji sindromunun dolayı təsiri odur ki, orta statistik istehlakçı bədxərcliyə öyrəşir və ona bu vərdişləri tərgitmək elə də asan məsələ deyil. Son dövrdə kommunal tariflərin durmadan artımı fonunda istehlakçılarla gərginlik buna bariz misaldır. Amma reallıq budur ki, mənbəyindən asılı olmayaraq, istənilən enerji istehsalçı üçün rentabelli, istehlakçı üçün isə əlçatan olmalıdır. Həssas sosial təbəqə isə dövlətin ünvanlı imtiyazları ilə əhatə olunmalıdır. Nə qədər qəribə səslənsə də, bu gün orta statistik ölkə vətəndaşı hesab edir ki, elektrik enerjisi, neft məhsulları və təbii qaz onlar üçün dəyərinə qat-qat ucuz olmalıdır. Arqument isə sadədir: biz neft və qaz ölkəsiyik. Problem ondadır ki, adətən belə diskursların predmeti yalnız tarifi yüksək olması olur. Hərçənd ki, yüksək tarif fonunda istehlakçının ilk addımı xərclərin azaldılması cəhdi olmalı idi. Təbii ki, bu davranışla bərpa olunan enerjiyə keçid ağırlı olacaq.

Beləliklə, enerji keçidinin astanasında bu riskləri nəzərə almağımız çox vacib şərtidir. Neft və qaz enerjisi üzərində formalaşan iqtisadiyyatımız çox məsələləri həll etdi. Kifayətdir ki, yeni neft erasından əvvələ nəzər yetirib, 1994-cü illə müqayisədə ölkənin iqtisadi qüdrətinin nə qədər artdığını müşahidə edək. Amma razılaşaq ki, neft, sözün əsl mənasında, iqtisadi inkişafımızın drayveri ola bilmədi. Buna baxmayaraq, neft-qaz potensialı ölkə üçün unikal maliyyə, texnologiya və əməkdaşlıq imkanları yaratdı. Məhz bu imkanlar hesabına enerji keçidini daha uğurlu həyata keçirməyimiz mümkündür.

Son 15 ildə ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın artırılması üçün reallaşdırılan sosialyönümlü layihələrə bütövlükdə 80 mlrd. dollardan çox vəsait xərclənib. Bura regionların inkişaf proqramları, yoxsulluğun azaldılması ilə bağlı 3 dövlət proqramı çərçivəsində sərf edilən vəsait, habelə Dövlət Neft Fondundan birbaşa və dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən dövlət infrastruktur layihələri və s. aiddir. Qısa zaman kəsiyində xərclənmiş bu məbləğ ölkənin iqtisadi potensialı ilə müqayisədə olduqca böyükdür. Orta hesabla hər il ÜDM-in təxminən 7-10% və ya dövlət büdcəsinin ümumi xərclərinin 20-30% civarında dəyişən bu məbləğ dayanıqlı inkişafın təminatı üçün ciddi imkan sayılmalıdır. Hökumətin sosial siyasətini *materiallaşdıran* bu layihələri nəzərdən keçirərkən ortaya 2 sual çıxır: Artıq reallaşmış və davam edən sosialyönümlü layihələr nə dərəcədə effektivdir və hazırda dövlət maliyyəsinin əvvəlki dövrlə müqayisədə ciddi məhdudiyyətlə qarşılaşdığı vaxtda hökumət sosial investisiya templərini necə qoruyub saxlayacaq?

Qeyd edək ki, hökumət sosial inkişafa ayrılan vəsaitlərini ilbəl artırmağa meyillidir. Belə ki, cari ildə dövlət büdcəsindən ayrılan hər 10 manat vəsaitin 4 manatı sosialyönümlü xərcləmələrdir və bu dinamika son illərdə artmaqda davam edir. Müqayisə üçün 2019-cu il büdcəsində hər 10 manatdan yalnız 3.2 manat sosial xərclər idi. Normalda bu proporsiya adi bir hal sayıla bilər, amma nəzərə alaq ki, hökumət bu prioritet vəzifəni müharibə şəraitində müdafiə xərclərini daim artırmaya məcbur olan və postsovet dövründən miras qalmış əsas kapitalı (infrastruktur) yeniləməyə ciddi ehtiyacların duyulduğu bir şəraitdə həyata keçirir.

Sosial siyasətin prioritetliyi yalnız dövlət vəsaitinin bölüşdürülməsində deyil, həm də vizion və institusional dəyişikliklərdə özünü göstərir. Belə ki, 2019-cu ildə məxsusi olaraq Prezident yanında [Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi](#), Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi ([DOST](#)) yaradılmışdır.

Görünür, hökumət doğrudan da sosial proseslərin ciddiliyini bütün məsuliyyəti ilə başa düşür və bu sahədə dönüş yaratmaq istəyindədir. Hələlik görünən odur ki, hökumətin sosial siyasətinin hədəfləri aşağıdakı kimidir:

- 1. Müvəqqəti də olsa, əlavə iş yerlərinin açılması hesabına işsizlik problemini nisbətən yumşaltmaq;*
- 2. Sosial vəziyyəti ən ağır olan həssas əhali qrupunun minimum ehtiyaclarının qarşılınması üçün səylər göstərib, minimum əmək haqqını və sosial yardımları müntəzəm artırmaq;*
- 3. Birbaşa və dolaylı subsidiyalaşma yolu ilə yoxsul təbəqəyə dəstək göstərməkdə davam etmək (bura həm bir sıra xidmətlərin maya dəyərindən aşağı göstərilməsi, məsələn, Bakı metrosu dünyanın ən ucuz sənişin daşıma tarifinə malikdir, həm də sahəvi biznes, məsələn, fermerlərə güzəştlər daxildir)*

Yoxsulluğun azalmasında mühüm rol oynayan, əsasən Rusiyanın hesabına reallaşan böyük məbləğdə pul köçürmələri, ekzogen faktor olaraq hökumətin sosial xərcləmələrinə əlavə imkan kimi nəzərə alınmalıdır. Belə ki, yalnız 2019-cu ildə Rusiyadan rəsmi bank hesabları ilə Azərbaycana daxil olan pul köçürmələrinin həcmi **1.1 mlrd. dollar** olub. Heç şübhəsiz daxilolmaların bir hissəsi bank əməliyyatlarından yan keçdiyindən, real məbləğ daha böyükdür.

Sadalanan külli miqdarda vəsaitin məxsusi olaraq sosial sahələrə yönləndirilməsi ən azından qonşu Cənubi Qafqaz ölkələr ilə müqayisədə Azərbaycanın mövqeyini xeyli yüksək etməli idi. Amma, məsələn, BMT-nin 2019-cu il üzrə **İnsan İnkişafı İndeksində** Azərbaycan 189 ölkə arasında 87-ci yerdə qərarlaşıb. Müqayisə üçün Gürcüstan 70-ci yerdə, Ermənistan isə 81-ci yerdədir. Qeyd edək ki, adı çəkilən indeks gəlir statistikası ilə yanaşı təhsil və sağlamlıq parametrlərini də özündə ehtiva edir.

Pandemiya dövründə hökumətin geniş zolaqlı sosial dəstək paketi dolayısı ilə həm də onu nümayiş etdirdi ki, real yoxsulluq və onun əsas şərtləndirici amili olan işsizlik səviyyəsi rəsmi statistik rəqəmlərdən xeyli yüksəkdir. Bir də nəzərə alaq ki, sosial durum yalnız fərdi gəlirliliklə ölçülmür, həm də Davamlı İnkişaf Məqsədlərinin hədəfləri kimi təhsil, ictimai səhiyyə, demoqrafiya, ekologiya və digər bu qəbildən olan keyfiyyət göstəriciləridir ki, onunla da nəinki qlobal səviyyədə, heç regionda öyünə bimirik. Niyə bu qədər vəsaitin sərf edilməsinə və hökumətin səylərinə baxmayaraq, sosial vəziyyət arzu edilən səviyyədə deyil? Səbəblər çoxdur və mən bu yazıda yalnız birinə toxunmaq istərdim.

Sosialyönümlü xərcləri şərti olaraq 2 yerə bölmək olar: İstehlak və investisiya xərcləri. İqtisadçılar deyirlər ki, investisiya istehlaka qurban verilən məbləğdir. İstehlaka yönəlik xərclər adətən investisiya layihələrinə nisbətdə daha az korrupsion olur, çünki onun arxasında konkret benefisiarlar durur və o fərdi xarakter daşdığından, ayrılan vəsait demək olar ki, təyinatı üzrə ünvanına çatır. Əvəzində sosialyönümlü investisiya layihələri

əksər halda korrupsiya üçün əlverişli olur. Xüsusilə böyük həcmli layihələr bu baxımdan seçilir. Beləliklə, ölkədə indiyə qədər bütün mənbələr hesabına həyata keçirilən sosial xərcləmələr ilk növbədə bu səbəbdən gözlənilən nəticəni vermir.

Problem həm də ondadır ki, büdcədən maliyyələşən dövlət investisiya layihələri haqqında məlumat getdikcə qapalılışır və son zamanlar nə büdcə sənədlərində, nə də xüsusi mənbələrdə ictimaiyyət üçün əlçatan deyil. Halbuki burada söhbət büdcənin ən böyük xərc istiqamətlərindən birindən gedir. Belə olan şəraitdə layihələri nə izləmək, nə də hər hansı qiymətləndirmə aparmaq mümkünsüz olur. Təbii ki, bu halda dövlət investisiya və sosial layihələrinin nə dərəcədə səmərəli olmasını iddia etmək olmur. İctimaiyyətə ancaq o qalır ki, layihə bitəndən sonra onun insanlar üçün konkret faydasına sevinənlər.

Hökumətin artan xətlə davam edən sosialyönümlü iqtisadi siyasəti adi izləyicidə elə bir təəssürat yaradır ki, bu templə sosial problemlərin köklü həlli çox tezliklə mümkündür. Hər il tikilən və təmir edilən yeni məktəb binaları, açılan klinikalar və ya ayrı-ayrı bölgələrdə içməli su təchizatının yaxşılaşdırılması və s. ilk baxışdan bunu deməyə əsas verir. Amma mövcud yanaşma ilə sosial problemlərin həllinə nail olmaq müəyyən mənada illüziyadır. Yalnız ona görə yox ki, bu izafi yükü uzun müddətə çəkmək üçün dövlətin gücü yetərinəcə olmayacaq, daha vacibi odur ki, sosial tələbat bütün dünyada olduğu kimi ölkədə də durmadan artır. Yaxın perspektiv üçün iqtisadi artım proqnozlarımızı nəzərə alsaq, dövlətin gözlənilən yükü çəkməyi çox müşgül görünür. O səbəbdən sosial problemlərin həlli yolunu tapmaq üçün paradigma dəyişməlidir. Paralel olaraq həm də xərcləmələrə münasibət, xüsusilə sosial layihələrin qiymətləndirilməsi və həyata keçirilməsi mexanizmləri kökündən dəyişməlidir.

Ölkədə həyata keçirilən sosial layihələr bir qayda olaraq, “xərc-fayda” (cost-benefit) prinsiplərinin nəzərə alınmaması ilə müşayiət edilir. Halbuki sosial layihələrin ölçüləbilən olması, habelə sosial təsirlərin ölçülməsi artıq xeyli vaxtdır ki, dünyada çox mühüm tədqiqat və siyasət sahəsidir. *Təsadüfi İdarə Olunan Sınaqlar* (Randomized Controlled Trials – RCT) bu sırada ən çox fayda verən və yoxsul ölkələrin məhdud maliyyə tutumlu layihələrindən maksimum fayda əldə etmək üçün istifadə edilən metodlardan biridir. Dünya Bankı RCT-ni qısa olaraq həyata keçirilən layihənin onun maraqlı tərəflərinə müsbət və mənfi təsirlərinin sistematik olaraq öyrənilməsi üçün nəzərdə tutulan metod adlandırır. Başqa sözlə, qeyri-biznes layihəsi olduğundan, bu tip layihələrin faydalılığını və hətta mənfi təsirlərini öyrənmədən, sadəcə böyük məbləğdə vəsaitin xərclənməsi nəinki proqnozlaşdırılan müsbət nəticəni verməyə bilər, hətta mənfi nəticəyə gətirib çıxara bilər. Və bu təsirləri ölçmək üçün digər, daha çox təbiət elmlərində istifadə edilən eksperimental metodlar sosial sahədə də yaxşı effekt verir. Bu baxımdan RCT-nin əsas elementlərindən biri təsirləri düzgün ölçmək üçün səbəb-nəticə əlaqəsini araşdırıb tapmaqdır. Praktikada bu metod, məsələn, tibb elmində olduğu kimi, təsir və müqayisə qrupları yaradaraq, onları müşahidə etməklə həyata keçirilir. Bizim halda, bu metodla, məsələn, aqrar sektora ayrılan subsidiyaların effektivliyini çox böyük dəqiqliklə ölçmək olur. Bunun üçün pilot qaydada sadəcə müvafiq metodoloji prinsiplərə əməl etməklə 2 fermer qrupu yaradılır, eyni şərtlərlə biri subsidiyalaşdırılır, digəri isə müqayisə üçün istifadə edilir. Eyni qaydada bu tip eksperimenti təhsil layihələrində, səhiyyə proqramlarında və digər sahələrdə istifadə edib

az vəsaitlə daha böyük nəticə əldə etmək və maliyyə vəsaitlərinin daha rəasional istifadəsinə nail olmaq olur. Paralel olaraq bu yolla həm də unikal verilənlər sistemi (data collection) yaratmaq olur ki, dövlət onu istənilən məqsəd üçün gələcəkdə istifadə edə bilər.[\[1\]](#)

Aşağıdakı nümunə eksperimental iqtisadiyyatın sosial layihələrin səmərəliliyi üçün nə qədər faydalı olmasını yaxşı sübut edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə təhsilə yatırılan investisiyaların effektiv olmaması heç kim üçün sirr deyil. Amma səbəbini araşdırıb tapmaq üçün ənənəvi nəzəri yanaşmalar kifayət etmir. [Keniya və Hindistanda](#) aparılan eksperimentlər sübut edib ki, orta məktəblərdə təhsilin səviyyəsini artırmaq üçün əlavə dərsləklər, pulsuz naharla təminat və hətta yeni informasiya texnologiyalarının istifadəsi vəziyyəti yaxşılığa doğru demək olar ki, dəyişmişdir. Əvəzində məktəb müəllimlərini dövrü olaraq müqavilə ilə işə götürüb onlarda öz işinə motivasiya yaratmaq həmin məktəblərdə təhsilin keyfiyyətini təsirli sürətdə artırır, dərslərə davamiyyət artır, şagirdlər daha çox bilik əldə etməyə can atırlar.

Azərbaycan ən yeni tarixinin *qızıl dövrünü* artıq keçibdir. Bütün dünyanın super tsikl saydığı 2000-ci illərin ilk dekadasında sosial layihələrə olan etinasız münasibəti indi nümayiş etdirmək dalana dirənmək deməkdir. Yeni dövrdə elə hökumətin də davranışı ona köklənib ki, məhdud maliyyə imkanları çərçivəsində maksimum nəticə əldə edə bilsin. Elə bu səbəbdən təklif edilən RCT və eksperimental iqtisadiyyat metodlarının istifadəsi çox yerində və zamanında görünür. Bunun üçün sadəcə beynəlxalq institutlarla əməkdaşlıq edib bir neçə sınaq layihələri həyata keçirmək olardı.